

ВИЯВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ФОРМАХ МІСЦЕВОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ

В останні десятиріччя українська мова у зв'язку з великими суспільними зрушеннями переживає період інтенсивних змін. У такі часи посилюються пуристичні тенденції – прагнення до очищення мови від іншомовних запозичень, неологізмів тощо. Відомо, що впродовж ХХ ст. відбувалося втручання у внутрішню структуру української мови задля наближення її до мови російської, тож нині спостерігаємо виразну тенденцію до відновлення українських питомих форм. Цю тенденцію виразно демонструють форми місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. Згідно з чинним правописом, іменники з кінцевими **з, к, х** у місцевому відмінку можуть набувати закінчень **-у** (*в снігу, на вовку, у сміху*) або **-і**, перед яким відбувається чергування із **з, ц, с** (*на порозі, у кроці, у поросі*). Це чергування є фонетичною особливістю української мови. Якщо в іменниках I відміни перехід кореневих **з, к, х** у **з, ц, с** відбувається послідовно (*у книзі, на руці, на мусі*), то в іменниках II відміни спостерігаємо варіантність флексій, яка виникла внаслідок змішування різних іменникових парадигм у давній словозміні [1, с. 95]: *в році, на порозі, у лузі, у кожусі*, але *в снігу, на вовку*. Флексії місцевого відмінка іменників II відміни були предметом дослідження багатьох учених

(І. Огієнка, О. Синявського, П. Тимошенка, Н.Сологуб та ін.), які з'ясували, що на вибір однієї з варіантних форм впливають різні чинники: акцентуаційні, словотвірні, морфологічні, лексичні. Вважаємо, що нині можна говорити про ще один чинник: прагнення до вияву національної самобутності.

Мета нашого дослідження – простежити зміни у вживанні варіантних закінчень *-i/-y* місцевого відмінка в сучасній українській мові кінця XX – поч. XXI ст.

Мова сучасної художньої літератури та засобів масової інформації виразно засвідчує збільшення випадків уживання в місцевому відмінку форм із закінченням *-i* попри відсутність їх у лексикографічних виданнях. Зокрема, «Орфографічний словник української мови» (1994 р.) для багатьох іменників з основою на *з, к, х* закінчення місцевого відмінка не визначає. Наведене в передмові до словника застереження щодо висвітлення в ньому всіх правописних особливостей, паралельного написання тощо дає підстави вважати, що вони мають закінчення *-у*: *в (на) знаку, кулаку, піджаку, попереку, фартуху, язика* тощо. Це ж закінчення рекомендовано вживати й в електронному «Орфографічному словнику», розміщеному на порталі української мови та культури (<https://slovnyk.ua/index.php>). Однак у мовній практиці вони почали набувати варіантних закінчень, пор.: *...а тут церкву збудували після того, як на дереві з'явився образ Пречистої Богородиці у хреснім знаку*; *Уже казав, що наш храм було збудовано за радою православних християн, власне, селян, коли на дереві з'явився образ Пречистої Богородиці в хресному знаці* (В. Шевчук); *Щастя в кулаку* («Україна молода», 06.06.2014); *Олександр, помираючи, марно радить синові тримати підданих у кулаці* («День», 27.10.2017); *Не можна наколювати їжу на палички; трясати ними, у такий спосіб охолоджуючи їжу; облизувати хасі чи затискати їх у кулаці* (японці сприймають це як загрозу) («Україна молода», 19.10.2011); *Ірена підхопила папірця і стисла його в кулаці* (О. Жовна); *...який давав інтерв'ю для українського телеканалу по Skure у піджаку і краватці, і при цьому випадково замість штанів продемонстрував на всю країну колір власної білизни* («День», 02.01.2021); *Я підняв комір на своєму твідовому піджаці і продовжував іти* (О. Жовна); *У попереку сиділа кусюча гадина й жалила раз по раз смертельно й навіки. Тим часом у попереці й унизу живота нечиста сила помішувала ватру, докладаючи туди все сухих і сухих трісок*; (М. Матіос); *Але хіба вона винна, що ми – щасливі, а вона – у брудному фартуху? Там справді сиділа повновида брюнетка в мереживному фартусі* (І. Роздобудько); *А на венеричну хворобу можуть вказувати великі неболючі тверді виразки на язика* («Експрес», 30.10 – 06.11.2008); *І відчував на язика латунно-тьмянний присмак перемоги*; *Є в людини певний особливий стан. Коли щось крутиться на язиці, а людина ніяк не може згадати* (Л. Дереш); *У Дезінфікатора принцип простий: що на душі – те й на язиці* (Л. Дашвар); *...і в усіх на язиці крутилося одне загадково-страхотливе слово*

«Хальодняр»(В. Шкляр); *А ти здаєшся собі гіршою за всіх, тому що у тебе – все **на язиці**: і мед, і гірчиця, й отрута, і правда, і брехня* (І. Роздобудько); *Якщо зазвичай пишу, як говорю, а говорю, як пишу, то завжди – що на думці, те й **на язиці*** («День», 10.03.2017); *Що у Сівохи **на язиці** – у влади в голові*(«Газета по-українськи», 05.04.2020).

Поява варіантних форм у місцевому відмінку із закінченнями -у/-і зумовлена історичним розвитком мови, у процесі якого одні іменники зберегли цю здатність до чергування, інші її втратили. Зокрема, у сучасних правописних виданнях рекомендовано в низці іменників уживати флексію -і: (на, у) *блоці, доці, ланцюзі, капелюсі, крузі, кожусі, морзі, мороці, некролозі, обсязі, одязі, пролозі, фланзі* тощо. Частина лексем здатна набувати обидві форми: (на, у) *альманасі / альманаху, архіпелазі / архіпелагу, барлозі / барлогу, зашморзі / зашморгу, каблучі / каблучку, льосі / льоху, потягу / потязі, ринзі / рингу, розшиуці / розшиуку, саркофазі / саркофагу, торзі / торгу* та ін. Закінчення -у пропонують уживати в таких іменниках: (на, в) *бараку, буку, верху, горіху, гороху, доку, жаху, ковчегу, луку, мітингу, страху, сундуку, румаку, флаштоку, шоку* та ін.

На жаль, чітких рекомендацій щодо вживання того чи того закінчення в іменниках з кінцевими **з, к, х** немає, тому й досі спостерігаємо хитання у виборі форми місцевого відмінка, вживання варіантних форм замість рекомендованого правописними виданнями певного закінчення.

У згаданому вище електронному словнику трапляються недогляди. Зокрема, іменник *урок* пропонується вживати лише із закінченням -у (*на уроку*), хоча в мовній практиці він узвичаєний із флексією -і (*на уроці*), напр.: *Олена Зеленська **на уроці** української мови для 5 класу, актор-комік Гарік Бірча **на уроці** геометрії для одинадцятикласників і нардеп від «Слуги народу» Олександр Скічко **на уроці** хімії для 7 класу – цих героїв знаходимо за якихось півгодини перегляду...* («День», 15.04.2020); ***На** другому **уроці** деякі діти впізнавали мене* («Україна молода», 21.07.2022). Іменники *байрак, друк* подано з варіантними закінченнями: (на, у) *байраку / байраці, друці / друку*, але «Український правопис» (2019 р.) подає їх лише із закінченням -і: *у байраці, у друці*[3, с. 21]. Характерно, що в новому правописі іменник *потяг* має обидва закінчення без указівки на його семантику, а в розгляданому словнику рекомендовано вживати форму *у потягу*, що має значення «настійне прагнення до чого-небудь, непереборна схильність до кого-небудь», а форму *в потязі* вживати зі значенням «поїзд». Приклади з мови художньої літератури та публіцистики спростовують це твердження, пор.: *Виявилося, що **в потягу**, який вона зустрічала, Ліки не було* (І. Роздобудько); *Люди мають відчуття, що сервіс змінюється. Що їх **у потягу** чекає нормальне ставлення, нормальна білизна, чисті вагони* («Україна молода», 25.04.2018). Однак тенденцію до переважного вживання закінчення -і з обов'язковим чергуванням попереднього приголосного простежуємо і в цьому випадку: *Надія Полякова отримала травми **в потязі**: «Укрзалізниця» спростовує інформацію про погано закріплену*

полицю, з якої впала пасажирка («Україна молода», 25.12.2018); Спочатку герої на ім'я Вільям Блейк (Джонні Депп) – у **потязі**, він їде на нове місце роботи («День», 12.05.2017); Я навчався в спеціалізованій школі і ще з молодших класів мріяв бути провідником у **потязі** («День», 12.07.2019).

Попри рекомендації правописних видань у сучасній українській мові спостерігаємо хитання у виборі форми місцевого відмінка, відхилення від кодифікованих норм, зокрема значне розширення кола іменників, здатних набувати в місцевому відмінку закінчення *-і* з чергуванням попереднього приголосного. Погоджуємося з думкою О. Тараненка, що вживання таких форм є намаганням поширити питомі елементи й обмежити наслідки впливу російської мови [2], в якій це чергування відсутнє, пор.: на порозі – на порогі, у потоці – в потоці, у дусі – в душі тощо. Пор.: Отак бісик ішов і плакав, а тоді став, зв'язав порвану тятиву **на луці**, приклав його до підборіддя... (В. Шевчук); І хлопець **вбуці** сіпнув себе за волосся (М. Матіос); У відьминій чаші-ковчезі спалахнуло синє полум'я (В. Шкляр); Україна була в газовому **заиморзі** Росії (телеканал «Юг», 09.03..2018); ...але Ведмедик впадав у транс від самої думки про якусь жінку у своєму холостяцькому **барлозі** (І. Роздобудько); Коли сказати по правді, **на версі** – дошка, під дошкою – талірка, під таліркою – черепок, а вже під ним – мідня;...сам Хмельницький мотався **на** своєму чудовому **румаці** й гучним голосом нагадував, що настав день утвердити волю віри й батьківщини; ...люди не хочуть **на торзі** брати (В. Шевчук); **В горосі** твоє плаття (М. Вінграновський); А далі мене вже наздоганяли два голоси, що журились над долею соловейка, який не знайшов щастя ні в лісі **на орисі**, ні в долині на калині (М. Стельмах); Та кадебешники даремно чекали за стіною **в бараці** (В. Яворівський); Бондарчуки складають зібране **в льосі** («Газета по-українськи», 29.08.2008);

Боксери провели **на ринзі** 8 раундів, а вже в четвертому наш боксер відправив суперника у наждаун («День», 10.03.2019); Усик завжди виглядає **на ринзі**, як справжній козак, а після лондонського поєдинку він ще й станцював гопак («День», 17.01.2017); Зазначимо, що нещодавно Росія завершила будівництво військової злітно-посадкової смуги **на архіпелазі** і заявила про плани створити тут військову базу («Україна молода», 30.03.2017); На одному майданчику під філармонічний оркестр солідний чоловік у концертному **фраці**, фалди якого маяли на вітрі, як заячі вуха, співав гімн про одного з претендентів (І. Роздобудько); Інший фрагмент спогадів було опубліковано 1936 р. **в альманасі**, що видавав І. Огієнко у Варшаві («День», 22.11.2018); Поруч у маленькому **саркофазі** виявили останки царициної дитини («Дзеркало тижня», 30.08–05.09.2008); Вона була похована і досі покоїться у **саркофазі** собору Святої Софії Київської («День», 19.02.2021); Поблизу фонтана «Садко» - улюбленого місця відпочинку сумчан – **на 20-метровому флагиштоці** замайорів синьо-жовтий стяг України («Урядовий кур'єр», 28.08.2008); ... символічно, що один із символів становлення Незалежної України встановили на велетенському

флагиштоці саме на цій місцині, яка, до слова, є однією з найвищих точок у місті («День», 23.08.2021); *Рашисти в шоці* від опору, який їм чинять українські захисники («Україна молода», 23.04.2022); *Я в жасі* (Перший національний канал, 31.01.2014); *Країна в жасі* (канал «1+1», 17.07.2014); ...що заявили *на мітинзі* (канал «1+1», 31.10.2015); *Олланд відвідав французьких військових в Іраці* («День», 02.01.2017); *Масові заворушення в Іраці* почалися спочатку в південних регіонах країни, а потім перейшли на Багдад («День», 14.07.2018); *Так було в Чечні, чи в Афганістані, чи в Іраці* (5 канал, 27.01.2014); ...згортання американських військ *в Іраці, Афганістані* (канал 112 «Україна», 12.01.2017); *Про події в Бельбеці та передислокацію військової частини 204-й бригади тактичної авіації ВЧ-4515 імені Олександра Покришкіна – у розмові з полковником Юлієм Мамчуром та його дружиною Ларисою* («День», 09.04.2014); ...пішли на штурм військової частини *Бельбеці* (5 канал, 22.03.2014); *Днями в «Артеці» на базі табору «Озерний» 12-м за рахунком фестивалем «Україна — зоряний шлях» завершується міжнародна аерокосмічна зміна* («День», 04.08.2005); *Вони відпочиватимуть в «Артеці»* (5 канал, 30.05.2014). Варіантні форми місцевого відмінка топонімів були предметом окремого нашого дослідження [4].

Як свідчать численні приклади, чергування приголосних перед закінченням *-і* в місцевому відмінку відбувається як у власне українських іменниках, так і в словах іншомовного походження. Це є наслідком адаптації запозиченого слова до фонетичної системи української мови. Яскравим прикладом того, як іншомовне слово підпадає під дію фонетичних чинників української мови, є форми місцевого відмінка іменника *Фейсбук*, який спочатку навіть мав різне написання *і*, звичайно, не змінювався: ...написав *нардеп на своїй сторінці у Facebook* («Україна молода», 16.12.2015); ...написав *Мінадіров на своїй сторінці у Фейсбук* («Газета по-українськи», 17.02.2016). Згодом він увійшов до відмінкової парадигми іменників чоловічого роду II відміни і набув закінчення *-у*: *Привабливість публікації на Фейсбуку в тому, що ти маєш реакцію читача відразу й безпосередньо* («Дзеркало тижня», 28.12.2015). Здебільшого перехід *з, к, х* у *з, ц, с* відбувається поступово, протягом багатьох років, але в іменникові *Фейсбук* майже паралельно почали вживати флексії *-у* та *-і*, з поступовою перевагою останньої. Спочатку таке вживання було зафіксовано в усному мовленні, а пізніше й в писемному: *Заходьте на нашу сторінку у Фейсбуці* (канал «ТВі», 24.01.2014); *А пости в «Фейсбуці» насправді нічого не вирішують* («Україна молода», 12.01.2016); *«Поліція відкрила кримінальне провадження щодо порушення законів і звичаїв війни», – написав Резніченко у фейсбуці вранці в четвер* («День», 25.08.2022).

Отже, в сучасній мовній практиці спостерігаємо виразну тенденцію до розширення випадків переходу *з, к, х* у *з, ц, с* перед закінченням *-і* в місцевому відмінку, що свідчить не лише про адаптацію іншомовних лексем до фонетичної системи української мови, але й про намагання повернути

нашій мові її національну специфіку. Процес перерозподілу варіантних закінчень місцевого відмінка -у /-і триває, що й визначає перспективу подальших наукових досліджень.

Література

1. Сологуб Н. М. *У кемпінгу чи в кемпінзі? Культура слова*. 1993. Вип. 44. С. 95–97.
2. Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 85–104.
3. Український правопис. Київ: Науково-виробниче підприємство «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2019. 391 с.
4. Юносова В. О. Варіантні форми місцевого відмінка топонімів у сучасній українській мові. *Наука в сучасному світі: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (25 листопада 2013 р.): збірник наукових праць*. 2013. С.174–177.